

'עשר בנות' – שירי עם יהודי שהושר בין חסידי קולבייל שורשים ורקע

לכל יצירה עממית דרכי תחתית עד הגיעה לרפוט ולמקום הראוי לה על גווילי ספר. יש ודרכה תצליח, והיא תמצא און קשבת, לב מבין ויד רושמת, שתעלה את הסיפור או השיר על הכתב, ובזאת תובטח ליצירה הישרדות, כמאמר הבריות 'מה שכתוב בעט לא תעקור באת'. אך יש ותאבד במצוקת העתים, בחילופי הדורות והוויית קיומם, מנהגייהם ולשונם. לשיר 'עשר בנות' – 'צען טעכטער' דרכי הישרדות משלו, ובדרך הזאת טבועים סממני הגורליות היהודית. בתקופת מלחמת המפרץ, בליל שבת חורפי הוטלו טילים אל שכונת מגורי ברמת-גן. טיל פגע ישירות בביתו של ידיד, שהיה אותה עת פנוי מדייריו. הבית נהרס. למחרת בבוקר הוזעקתי למקום על-ידי בן המשפחה לטכס עצה על גורל ארון הספרים שנשאר עומד על תלו בסלון, על אף הקירות הפרוצים מסיבי והתקרה שהתמוטטה לחלוטין. גשם ולגני טיפסו ללא הרף, דחפורים עמדו במקום מוכנים לפנות את ההריסות של הבתים הסמוכים שנפגעו ללא תקנה. וראה זה פלא. הארון נשאר על עמדו צמוד לקיר הפנימי שבבית, רק טורי ספרים הועפו על הרצפה המוערמת בשברי רעפים וטיח, בחלקם מושחתים כבר מהאבק והגשם הדולף, אך רובם עומדים על האצטבאות כאילו ידו של השטן מבגדאד לא כוונה אליהם.

בעל הבית, ר' יצחק כספי ז"ל, איש הספר, חיבר בזמנו את 'מגילת פרעות שדליץ' בשנת 1906, מונוגרפיה על תולדות היהודים בעיר זו (גנוז 1991), והיה בין עורכי ספר יזכור לקהילת שדליץ (שדליץ תשט"ז) – נעדר באותה עת מביתו. הרמתי את אחד הספרים מבין הערימות. עמוד נייר מאובק נפל ממנו. לאורו העמום של ערב חורפי מתקרב, דלוח וסמור אנקת החורבן וההר, קראתי בדף הנייר את מילות הכותרת מודפסות במכונת כתיבה: 'שיר עממי שהושר ע"י ר' משה ליפמן ווארשאָווער בין חסידי קאָלאָביעל בשדליץ בימי פורים ושמת תורה'.

עם עיון באסופות שירי עם ביידיש, ביניהן הידועות ביותר (גינזבורג ומארעק 1901; י"ל כהן 1957; קובנר ווינקובצקי תשמ"ג; דב ומאיר נוי תשל"ב; סקולץ 1970), מצאנו נוסחים אחרים של שיר זה. לפיכך נפרסם את הנוסח בשלמותו:

אָ מאָל איז געוועזן אַ ייד אַ גביר
האַט ער געהאַט צען טעכטער
טשידעבאַם, טשידעבאַם, טשידעבאַם און
טשידעבאַם. אוי וויי טשידעבאַם.

די ערשטע האָט געהייסן אַלקע
די צווייטע האָט געהייסן בעלקע
די דריטע האָט געהייסן גאַלדע
די פֿערטע האָט געהייסן דאַשע
די פֿינפטע האָט געהייסן העניע
די זעקסטע האָט געהייסן וואַשע
די זיבעטע האָט געהייסן זעלדע
די אַכטע האָט געהייסן חאַשע
די נאַנטע האָט געהייסן טובֿה
די צענטע האָט געהייסן יידאַשע
טשידעבאַם וכו'.

האַט מען מיר פֿאַר אַ שדכנדל געמאַכט
האַב איך חתנימלעך געבראַכט.
טשידעבאַם וכו'.

אַלקען אַ מאַן אַבֿרהמעלע
בעלקען אַ מאַן בערעלע
גאַלדען אַ מאַן גאַדעלע
דאַשען אַ מאַן דודל
העניען אַ מאַן הענעכל
וואַשען אַ מאַן וועלוועלע
זעלדען אַ מאַן זעליקל
חאַשען אַ מאַן חצקעלע
טובֿהן אַ מאַן טובֿיהלע
יידאַשען אַ מאַן יודעלע.
טשידעבאַם וכו'.

איז געבליבן אַן אַקס אַ ירושה
האַט מען גענומען דעם אַקס קיין פּוילן
פֿדי מזאָל אים קענען כּשר קוילן
טשידעבאַם וכו'.

אַלקען דעם האַלדז
בעלקען דעם ביין

גאָלדען דעם גאָרגל
דאָשען דעם דרויבע
העניען דעם עק
וואָשען דעם וויידל
זעלדען דעם זאָדיק
האָשען דעם הָלב
טובֿהן דעם תחת
ײַדאָשען די יוכט.

טשידעבאָם, טשידעבאָם, טשידעבאָם
אוי וויי טשידעבאָם.

תרגום השיר לעברית

היה יהיה יהודי גביר
ולו עשר בנות

טשידבום, טשידבום, טשידבום, טשידבום
וטשידבום. אוי וויי, טשידבום.

לראשונה קראו אלקה
לשנייה קראו בלקה
לשלישית קראו גולדה
לרביעית קראו דאשה
לחמישית קראו הניה
לשישית קראו ואשה
לשביעית קראו זלדה
לשמינית קראו חאשה
לתשיעית קראו טובה
לעשירית קראו ײַדשה.
טשידבום וכו'.

לשדכנכן אותי מינו
חתנתנים להם הבאתי.
טשידבום וכו'.

לאלקה בעל אברהמלה
לבלקה בעל ברלה
לגולדה בעל גידלה
לדאשה בעל דודל

להנייה בעל הניכל
לוואשה בעל וולולה
לזלדה בעל זליקל
לחאשה בעל חצקלה
לטובה בעל טוביהלה
ליידאשה בעל יהודהלה
טשידבום וכו'.

בירושה קיכלו הם שור.
לפולין את השור הובילו
כדין כשרות לשחוט אותו הואילו.
טשידבום וכו'.

לאלקה את הצוואר
לבלקה את העצם
לגולדה את הגרוגרת
לראשה את השאריות
להנייה את הזנב
גם לוואשה הזנב
לזלדה את העכח
לחאשה את החלב
לטובה את התחת
ליידאשה את העור.

טשידבום, טשידבום, טשידבום,
אוי וויי, טשידבום.

ר' משה ליפמן וואַרשאָווער חסיד קולבייל, היה בדחן. קרוב לוודאי לא רק בשמחת תורה וחנוכה כמו שמופיע בכותרת השיר, אלא גם, ואולי בעיקר, בחתונות, היה משמח חתן וכלה ואת קהל האורחים. התופעה ידועה עוד מתקופת התלמוד: רבנים וגדולי התורה ראו בעין רעה את תופעת הברדחנות. מחבר ספר המוסר לב טוב, ר' יצחק אליקים מפונזה (אליקים ש"פ) מגנה את מעשי הברדחנים ומכנה את דבריהם 'חוצפה וניכול פה'. בימי הביניים הושפעו ה'מרשליקים', הם הם הברדחנים, מהטרובודורים של שכניהם הגויים. אך במאה השמונה־עשרה והתשע־עשרה, במזרח אירופה, הפכו תכני פזמוניהם וסיפוריהם לדיקלומים בידיש, משובצים ומשופעים בפסוקים מכתבי הקודש ובהם דברי מוסר ותוכחה והם נתקבלו באהדה מסוימת גם על־ידי הרבנים. פזמוני הברדחנים היו חביבים מאוד על המוני העם. כיוון שיצירה זו היתה רובה בעל־פה ולא נרשמה, נשתיירה לנו ממנה ספרות מעטה מאוד. לפיכך יש ערך רב לכל גילוי של הברדחנות המגיע אלינו (קרסני 1998). חוקר הפולקלור היהודי אלטר

דרויאנוב כותב על כך עוד בשנות השלושים: "ספרות זו של 'המארשאליקים' כולה יהודית, וכולה – או כמעט כולה – היתה בשעתה ספרות שבעל־פה, ומשום כך כבר נשכחה כמעט כולה. וחבל. לא בכולה, ואף לא ברובה, אבל במיעוטה היו הברקות של שירה ושל נפשיות אמיתית. היו בה גם פרקי הווי – או לפחות רמזים להווי שגם הוא כבר נשכח" (דרויאנוב תרצ"ו).

הבדחן, מחסידי קולבייל, מגיע לעיר שדליץ הסמוכה באיזור, ושם הוא שר את שירו באירועים של חג ושמחה.

הישוב היהודי המאורגן בקולבייל נתהווה באמצע המאה ה־19. מבין הרבנים שכיהנו בעיירה בסוף המאה ה־19, ידוע ר' נתן הכהן דאטנר, נתמנה לרב העיירה בשנת 1894 וכיהן בה עד שנת 1912. באותה תקופה מהווים היהודים החלק המכריע בין התושבים (בשנת 1909 – 2072 יהודים מתוך כלל אוכלוסייה שמספרה 2322). בפרוס השואה מנתה הקהילה היהודית רק 820 איש, מהם ניצלו רק כמה משפחות (פנקס הקהילות תשמ"ט).

בעיירה היה אדמו"ר חסידי, רבי יהושע אשר רבינוביץ. הוא ניהל חצר חסידית בין השנים 1907–1917. אז עבר לווארשה והקים שם חצר שנקראה חסידות קולבייל–פוריסוב (אלפסי 1974). [ותודה על המידע למר רפאל בלומנפלד, הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובתפוצות, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת ת"א]. האדמו"ר הבא מקולבייל–פוריסוב, הרב אורי יהושע אשר אלחנן אשכנזי, נפטר בגטו וארשה. הוא היה מפורסם כמופלג בתורה. רבים היו חסידיו ומוקיריו (אשכנזי תשמ"ז). הבדחן החסיד ר' משה ליפמן, מחבר השיר שהוא נושא דיונונו, הוא כנראה מאנשי חצרו.

היהודים קראו לעיירה גם בשם קולביה (קאָלביע). כך גם מופיע בספר חינוך בית יהודה (המחבר יעקב צבי יאליש, וארשה תרל"ח) כמקום מגוריו של אחד המנויים (פרענומער־אָנטון) על הספר (בערל כהן 1975). 'רדי' טעכטער איז ניט קיין געלעכטער' – 'שלוש בנות – אין זה צתוק'. כך אומר הפתגם. החסיד מחבר השיר מספר בשירו ההיתולי על גביר שהיו לו עשר בנות. את בעייתו ובעייתן הוא פתר על נקלה והשיא את כולן.

שמות הבנות בשיר כמו שמות הבנים מסודרים לפי סדר האלף בית. כשהשרדן מזווג את הבנות עם בני זוגן, האות ההתחלתית של שם האשה היא האות ההתחלתית של שם הגבר. זאת אומרת שבהתקשרותם יש כבר איזו שהיא נקודת מפגש תואמת וזהות דומה.

לאות הראשונה של השם ולאות המסיימת יש חשיבות. בסידורי תפילה רבים (סידור 1907) מופיעה לאחר תפילת שמונה־עשרה רשימה של שמות אנשים ונשים. לכל שם או קבוצת שמות המתחילים ונגמרים באותה אות, צמוד פסוק מהתנ"ך שיש לאמרו. כל זה לפי הכתוב בספר של"ה הקדוש, כי זאת סגולה שלא ישכח שמו ליום הדין. דהיינו, אותו שם שנקרא בו לעלות לתורה (רוזן תשמ"ב). בתרגום ליידיש: 'אָ פסוק וואָס דייבט זיך אָן מיט אײן אות פֿון זײַן נאָמען און לאָזט זיך אויס מיט אײן אות פֿון זײַן נאָמען'. כי יש והמתים שוכחים את שמם בבואם לפני בית דין של מעלה (זלוטניק תש"ז).

הבת רֶאֶשֶׁע (רשה) אומרת את הפסוק: "דְּאָגָה בְּלֵב אִישׁ יִשְׁחַנָּה", משלי יב 25. בחיר לבה דוד אומר: "דָּרְשׁוּ ה' וְעֹזוּ, בְּקִשׁוּ פְּנֵי תְּמִיד", תהלים קה 4. זלדה אומרת: "זאת עֲבַדְתָּ מִשְׁפַּחַת הַגִּרְשָׁנִי לְעַבְדֵי וּלְמִשְׁאָא", במדבר ד 24. בן זוגה זליק אומר: "נִרְחַח בְּחֶשֶׁךְ אֹר לִישָׁרִים חֲנוּן וְנִרְחֹם וְצַדִּיק", תהלים קיב 4. בני הזוג מתחילים את פסוקיהם באותה אות, כשווים בין שווים.

מחבר השיר מודע למקומו של השיר במירקם הפולקלור היהודי. 'מובחר שבכהמות שור' (בבא מציעה פו ע"ב), מלך שבחיות ארי, מלך שבכהמות שור, מלך שבעופות נשר ואדם מתגאה עליהן (חגיגה יג ע"ב). השור 'הגאה שבכהמות' (שמות רבה כ"ג) הוא הירושה שאבא הגביר מוריש לבנותיו. כל אחת מהן מקבלת חלק לאחר שהשור נשחט כרין, ביניהם גם החלקים שאינם מיועדים לאכילה. הכינוי היידי של כל חלק מתחיל באותה אות בה מתחיל שמה של הבת. לזלדה את הזודיק — העכוז, לחאשה את החלב, לדאשה את הדריבע, שהיא 'הדרובוסקס' — השאירות.

לשיר 'עשר בנות', כאמור, נוסחים נוספים. כותרותיהם אחרות. תודה לפרופ' דב נוי שהמציא לי נוסחים אלה. שלושתם מתוך ספרו של אחיו מאיר נוי ז"ל — אותיות האלף בית — מספרות ומזמרות בידיש ובעברית. ההשוואה בין נוסחים אלה מובילה למסקנות מעניינות בחקר המציאות הלשונית והתרבותית של תקופת חיבורם ותפוצתם בקהילות ישראל.

הראשון שבהם (המסומן בספרו של מאיר נוי במספר 82 א, ולענייננו נוסח ב) 'אָ מָאָל איז געווען אַ גרויסער גביר' (פעם היה גביר אדיר), מקורו באסופה של גינזבורג ומארעק מס' 133. לשיר פתיחה מעניינת בעלת שני פסוקים כמבוא לאירוע החגיגי של הזיווג:

ואלה המשפטים אשר תשים,

לאָמיר אָנפֿאַנגען צו שמועסן מכוח נשים.

פסוק ראשון הוא ציטוט מתוך ספר שמות כא 1: "וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תָּשִׂים לְפָנֶיךָ" והמשכו בידיש: "הבה נתחיל לשוחח בענייני נשים". 'תשים — נשים', חריזה של יהודי ליטא שכידוע לשונם אופיינה כמבטאת את ה'שין' כ'שין'. והפעם הנשים הן ה'טעכטער', ז.א. הבנות של אביהן. בנוסחה זו הוא 'עשיר גדול', בנוסח הבא 'חוכר גביר'. באחרת, הוא מלמדל, מלמד תינוקות, שכידוע אינו מהמעמד הכלכלי העליון. בנוסח שירו של החסיד מקולבייל הוא סתם 'אָ ייד אַ גביר'.

הנוסח המסומן בספרו של מאיר נוי, 82 ב: 'באַראַנטשיקל' — 'הָאָיִל', מקורו בקובץ ידע עם ב, ניסן תש"ז. רשם אהרן דב פוליבה. הנוסח כנ"ל, 82 ג, 'אָ מָאָל איז געווען אַ מלמדל' — 'פעם היה מלמד' (לענייננו נוסח ד) מקורו שירי עם יהודיים מגאליציה מאת דב ומאיר נוי (בעיקר ממורשת ש. ז. פיפע). מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, כרך ב, 1972, מס' 171. בשיר זה תפס המלמדל את מקום הגביר, ולו, למלמדל עשרה בנים שמזוגם לעשר בנות, ואת כולם לפי סדר האלף בית כמו בנוסחים הקודמים.

השמות של בני הזוג בטבלא בנוסח ג ובנוסח ד, הם בהקטנה כביטוי של חיבה. רוב השמות בכל הנוסחים ידועים בלוח האונומסטיקה של השמות היהודיים, אך אי אלה אינם ידועים וגם לא מופיעים בסידורי התפילה, כגון: גברים — יוטשיקל. נשים — וואשה, איירע.

חלוקת הנדוניה

בנוסחים א, ר, הנדוניה היא השור שבבעלותו של האבא. בנוסח ב — מאכלים שונים — ירקות, דגים וגם 'זעמעלעך' שהן לחמניות. בנוסח ג — האיל. האות הראשונה של שמות המאכלים, חלקי השור, האיל, זהים לאות הראשונה של שמות היורשים. הזיווג האלפביתי של עשרת הבנים ועשר הבנות משתלב בסדר חלוקת הנדוניה.

דמות השדכן

בנוסחים א, ב, מזכרת דמות השדכן כדומיננטית בביצוע הזיווגים:

האָט מען מיר פֿאַר אַ שדכן געמאַכט
האָב איך אים די שידוכים אין שטוב אריינגעבראַכט.
זיי וועלן מיר דאַנקען, כל זמן זיי וועלן לעבן,
פֿאַר די שידוכים וואָס כ'וועל זיי געבן.

(בעברית)

מינו אותי כשדכן
ואת השידוכים הבאתי לביתם.
ועל השידוכים — כל עוד יחיו! —
שאזמן להם — תמיד יודו.

החוקר הפולני פשמיסלב בורכהארד, בספרו שרידי תרבות יהודית בפולין, שהופיע בשנת 1990, מתייחס לעיירה קולבייל. אלה דבריו:
"בית הקברות נכנס לשימוש במאה התשע־עשרה, בעבר הצפוני של הישוב, בשטח של חצי הקטאר. הוא לא מגודר, עצי אורן צעירים גדלים בו. מזהים בו עדיין עקבות של קברים."
ביניהם אולי גם קברו של ר' משה ליפמן-וארשאווער, חסיד קולבייל שאת מילות שירו מצאנו בבית המופצץ ברמת־גן, אך לִחַן פזמונו אבד לעד.

- אלפסי יצחק 1974: ספר החסידות, תל-אביב.
 אשכנזי שלמה תשמ"ז: דורות בישראל, תל-אביב.
- גינזבורג שאול ומאָרעק פסח 1901: יידישע פּאָלקסלידער אין רוסלאַנד, פטרבורג; מהדורה מצולמת בעריכת דב נוי, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"א.
 גנוז יצחק 1991: 'יצחק כספי ז"ל', ידע עם, כרך כה, מס' 57-58.
 דרויאנוב אלתר תרצ"ז: הארץ, ט"ז באדר, תל-אביב.
 זלוטניק יהודה-לייב תש"ז: 'בני בלי שם' — על דבר המתים השוכחים את שמם, עדות ב, 217-225.
- יצחק ב"ר אליקים ש"פ: לב טוב, אָלי דעש מענשן דינים, ווי מען זיך האַלט, פֿון זײַנער גבירד ביז ער גאָר פֿאַראַלט, פראָג.
 כהן בערל 1975: ספר הפרענומעראַנטן, ייִוואָ, ניו-יורק.
 כהן י"ל 1957: יידישע פּאָלקסלידער מיט מעלאָדיעס, ייִוואָ, ניו-יורק.
 נוי דב ונוי מאיר תשל"ב: 'שירי עם יהודיים מגאליציה', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, כרך ב, ירושלים.
- סידור 1907: סידור 'סבלונות החדש', והוא קורבן מנחה בדפוס, הוצאת מרכזי צעדערבוים, פיעטרקוב.
- סידור תשנ"ג: סידור 'כוונת השם', אות חיים, נוסח ספרד, ירושלים.
 סקולץ אמיל 1970: שירי עם יהודיים מרומניה, תל-אביב.
 פנקס תשמ"ט: פנקס הקהילות, פולין, וארשה והגליל, יד ושם, ירושלים.
 קובנר אבא, וינקובצקי אהרן ולייבטער סיני (עורכים): אנתולוגיה לשירי עם ביידיש, כרכים א-ד, ירושלים.
- קרטני אריאלה 1998: הברדן, תל-אביב.
 רחן דב תשמ"ב: 'על המקור של 'פסוק לפי השם' בסוף שמונה עשרה', שנה בשנה, היכל שלמה, ירושלים.
 שדליץ תשט"ז: ספר יזכור לקהילת שדליץ, בואנוס איירס.